

11. Шабаліна А.В. Стилї – пам'ятки письма в історії Болохівської землі // Освіта, наука і культура на Поділлі.— Кам'янець-Подільський, 2004.— Вип.4.— С.248-252; 12. Запаско Я. Українська рукописна...— С.295-296; 13. Там само.— С.63; 14. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст....— С.110; 15. Запаско Я. Мистецтво художнього оформлення української рукописної книги.— РУ.— 1999.— С. 292; 16. Шевченко І. Барська Євангелія початку XVII ст. в Pierpont Morgan Library // Наук. зб. / УВАН у США.— Н.-Й., 1953.— Вип.ІІ.— С.192-196; 17. Боянівська М. Світські переписувачі.— С.242; 18. Там само.— С.243; 19. Запаско Я. Українська рукописна...— С.93; 20. Там само.— С.93-94; 21. Боянівська М. Світські переписувачі...— С.241; 22. Історія української культури.— Т.2.— С.592-593; 23. Запаско Я. Українська рукописна...— С.74; 24. Там само; 25. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.— Л., 2001.— С. 101-103; 26. Доронович Д. Армяне в Подолии...— С. 167-168; 27. Марр Н.Я. Описание старинных армянских рукописей и печатных книг из архива армяно-католической церкви св. Николая в Каменце-Подольском // Отчет импе р. публ. б-ки за 1891 год.— СПб., 1894.— С.11-16; 28. Запаско Я. Українська рукописна...— С.95; 29. Українська поезія XVI століття.— К., 1987.— С.251; 30. Фрис В. Зі спостережень...— С.231; 31. Боянівська М. Світські переписувачі...— С.241; 32. Корнейчик І. Історія української бібліографії: Дожовт. період: Нариси.— Х., 1971.— С. 25; 33. Перетц В. У истории украинской повести XVII в. // Перетц В. Исследования и материалы по истории старин. ук р. лите р. XVI-XVIII вв.— Л., 1926.— Т.СІ.— №2.— С.106-138; 34. Дашкевич Я. Вірменські колонії в Україні XVI-XVIII ст. // Енцикл. історії України.— К., 2005.— Т.1.— С.572-574; 35. Григорян В. История армянских...— С.146; 36. Клименко П. Перший український ex-libris // Бібліол. вісті.— 1929.— №2/3.— С.95-97; 37. Запаско Я. Українська рукописна...— С.296; 38. Там само.— С.98; 39. Фрис В. Історія кириличної...— С.118-119.

Б.М. Хіхляч

ОГЛЯД АРХІТЕКТУРИ УНІАТСЬКИХ ЦЕРКОВ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ.

Серед авторів загальних праць з церковного будівництва на території Поділля минулих століть можемо виділити Ю. Сецінського, П. Юрченко, М. Шумицького та інших. В їхніх дослідженнях йдеться про феномен української церковної архітектури, зокрема, баневих споруд як синтезу практичного досвіду Сходу і Заходу з досить виразною власною індивідуальністю їх формування. Окремим джерелом дослідження архітектури, який дає фактичний матеріал, є акти візитацій, в яких подається повна назва храму, зазначення часу, обставин й особи його засновника; докладно описується сама церква, особливості її екстер'єру та інтер'єру, наявність дзвіниць, цвинтарів. Досить детально зазначається внутрішній лад: іконостас, різьблені прикраси, начиння, книги. Отже, метою даної статті є огляд архітектури уніатських церков Поділля у XVIII ст., використовуючи архівні джерела та досягнення вітчизняної історіографії.

XVII ст. ознаменувалося появою чергового стилю в мистецтві – бароко, яке досягло свого розквіту у XVIII ст. В архітектурних стилях цього часу виявляються урізноманітнення економічного, політичного й культурного життя українського суспільства. Естетичні риси української архітектури яскраво виявлені в будівлях стилю бароко. До шедеврів української народної архітектури належать дерев'яні церкви, поставлені здебільшого невідомими майстрами наприкінці XVII – XVIII ст. (раніші споруди не збереглися). В основу забудови були покладені художньо-конструктивні принципи храмів Київської Русі. Візантійські та вірменські кам'яні храми, перенесені на українську територію у формах, що склалися, послужили прототипом для дерев'яних церков й отримали широке розповсюдження. Новий матеріал – дерево – ставив перед українськими зодчими нові конструктивні завдання та були вдало ними вирішені. У результаті дерев'яні церкви отримали на Україні цікаві та оригінальні архітектурні форми.

Південно-руські старовинні дерев'яні храми були за формою різноманітними. Типова українська дерев'яна церква складалася з трьох зрубів, що прилягали один до одного та розташовувалися в ряд із заходу на схід. При цьому середній зруб і в плані, і у висоту отримав найбільший розвиток. Кожен зруб був перекритий самостійною главою. Отже, в плані церква – трибанева, а конструктивно – триглава. Неможливість створити круглу баню та прагнення збільшити висоту церкви змусило на основні чотирикутні зруби поставити інші, зменшені, зі зрізаними (у формі вісімки) кутами, відділяючи перекриттям один зруб від іншого. Іноді цей прийом повторювався, й тоді у складному та закінченому вигляді українська церква набувала форми з'єднання трьох, поставлених у ряд, багатоярусних споруд у вигляді башт, які стрімко піднімалися вгору. Багатоярусність часто підкреслювалася так званим «опасанням»– особливим навісом, який оточував всю церкву по нижньому зрубів. Тут за негоди перебували ті, хто не зміг потрапити усередину через брак місця; тут же стояли під час богослужіння убогі та каліки, які соромилися йти в саму церкву, а іноді тут влаштовували братську трапезу після поминальних та заупокійних служб. Такою церквою

була Михайлівська в с. Кульчіївці Кам'янецького повіту, збудована 1738 р.¹, або церква Успіння Божої Матері в м. Брацлав² чи дерев'яна трибанева Миколаївська церква м. Вінниці, збудована 1746 р.³ Однак були церкви, які не мали «опасання», як-от храм на честь Воздвиження Чесного Хреста в с. Цибулівка Ольгопільського повіту⁴.

Храм здебільшого ставили на узвишші в селі або край нього. Іноді – в центрі, де він творив ядро села. Більшість церков були порівняно добре ізольовані від решти будівель для убезпечення їх у разі пожежі. Біля храму зазвичай був і цвинтар із простими залізними або дерев'яними хрестами на могилах. Ділянка навколо церкви часто була обгороджена тином або дерев'яним парканом. Цей архітектонічний ансамбль доповнювала дерев'яна дзвіниця з різною кількістю дзвонів, які також різнилися вагою.

Дерев'яні церкви досліджуваного періоду належали до східного обряду (уніатського або православного). Більшість з них споруджені у XVII або XVIII ст. У нашому краї можна завважити наявність південно-руського типу побудови храмів, який, хоч і своєрідно, але представляв собою візантійський стиль, тільки виражений не кам'яним, а дерев'яним матеріалом. Принаймні тут немає нічого західного, романського або готичного. Це можна назвати особливим місцевим стилем, виробленим з візантійського. Такою була, наприклад, трибанева церква з дубового дерева в с. Голубече Ольгопільського повіту⁵ та с. Паньківці Летичівського повіту⁶.

З середини XVIII ст., коли через різні причини (пожежа, руйнування через старість або продаж в інше село) на місцях старих церков зводилися нові, уніатські. На їх архітектурі певним чином позначився латинський вплив і зовнішньо вони мали вигляд римо-католицьких костелів. На Брацлавщині такі були в с. Белоче Балтського повіту⁷, м. Вороновиця Брацлавського повіту⁸, с. Кропивна Вінницького повіту⁹, с. Жилинці Проскурівського повіту¹⁰. Однак це були поодинокі випадки, які в цьому регіоні не набули масовості.

Як покрівельний матеріал для дерев'яних церков використовували виключно гонт. Залізо вживали тільки для виготовлення декоративних та функціональних деталей (хрестів, дверних завіс, віконних ґрат, оббиття дверей і вікон тощо). У внутрішньому оздобленні українську церкву відрізняла відсутність перекриття стелі та вільний розвиток бань вгору. Дзвіниця, квадратна в плані, з ярусним перекриттям у вигляді башти, як правило, споруджувалася окремо¹¹. У середньому вона нараховувала 3–5 дзвонів, хоча могло бути й більше. Так церква Успіння Божої Матері в м. Тростянець¹² мала сім дзвонів, а церква м. Тульчина – 6¹³. Сама дзвіниця покликана відповідати трьом вимогам: вона потрібна була для підвішування дзвонів, була коморою, де зберігалося церковне начиння, пожертвування, старі ікони тощо, а також колись була сторожовою баштою¹⁴.

Цей основний тип церкви ускладнювався іноді додаванням до нього з півночі та півдня додаткових зрубів з самостійними главами, перетворюючись у п'ятибаневу церкву з хрестоподібним розташуванням глав. На Поділлі у XVIII ст. такий храм зберігся лише в м. Яришів Могилівського повіту. Своєю характерною п'ятибаневою архітектурою, з окремою дзвіницею, він представляв колись сильно розвинутий тип південно-руських церковних дерев'яних споруд. У ньому, разом з основною ідеєю побудови храму хрестом, сполучалася й сільська простота споруди, не позбавлена в той же час краси та легкості архітектури¹⁵. До 1801 р. також в с. Паланка Ямпільського повіту була п'ятибанева церква, яку в XIX ст. перебудували на трибаневу¹⁶.

Іноді натрапляємо на церкви спрощеного виду – з однією банею, які за планом не відрізнялися від триглавих. Особливістю перших була відсутність крайніх бань, а на їх місці будувався двоскатний дах. Таким був храм в селі Носківці Вінницького повіту, побудований коштами прихожан у 1751 р. за благословенням уніатського єпископа Афанасія Шептицького. До того ж він мав форму корабля¹⁷.

Натомість, з початку XVIII ст., в Шаргороді існувала приходська Свято-Іоано-Предтеченська кам'яна двобанева церква. Планом вона була хрестовидною, разом з дзвіницею. У 1740 р. її віддали василіанам, а в 1795 р. богослужіння вже проводили православні священники¹⁸.

У бідних приходах церкви будувалися на зразок сільської хати, помазані глиною та покриті соломною, з хрестом на даху (с. Євфодія¹⁹ та Дорожнікі²⁰ Балтського повіту). Такий архітектурний тип пояснюється, окрім архітектонічних подібностей, практичними потребами пристосування хати до вимог культу в перших віках християнства, коли церкви ще не було або наприклад, вона згоріла, а християнську літургію треба було відправляти²¹. Однак такі відхилення, які відображали низку складних та цікавих впливів, не могли применшити значення основного типу, який зустрічався в різних частинах України та варіював в основних архітектурних формах та деталях.

Взагалі ж для Поділля типовою була саме триглава церква з високими основними зрубами та добре розвинутими на них восьмигранниками. Зокрема, в с. Богданівка Брацлавського повіту в

1785 р. знаходилась «церква з тесаного дерева, невелика, в три відділи, покрита гонтом та дошками, трибанева, із залізними зверху хрестами, вівтарем, який був повернений на схід, вона осіла в землю»²².

Храм будували в середньому три, чотири роки, хоча були випадки, коли процес тривав десятиліттями. Церкву прихожани отримували різними шляхами: 1) будівництво власними силами: так прихожани с. Жилинці Проскурівського повіту власними силами побудували в 1785 р. дерев'яний храм Святого Миколи²³. В м. Комаргород Ямпільського повіту з 1774-1780 рр. на кошти прихожан-уніатів була побудована Свято-Михайлівська дерев'яна, трибанева церква²⁴; 2) подарунок від власника села: такою була церква в с. Поташни Ольгопільського повіту²⁵ та в с. Ковалівка біля м. Немирова²⁶; 3) купівля у сусідів: с. Черепашинці Вінницького повіту²⁷, с. Катеринівка Проскурівського повіту²⁸.

Переважно церкви будували з дерева, інколи вони стояли на кам'яній основі. У Вінницькому повіті такі храми були, наприклад, у селах Кривошіїнці²⁹ та Лисіївка³⁰, в м. Ворошилівка³¹. Натомість в с. Івча Літинського повіту триверха дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці мала окрему дерев'яну дзвіницю на кам'яному фундаменті³².

Ще рідше зустрічалися кам'яні церкви. Такі були в с. Журавне Вінницького повіту³³, с. Кукули Ольгопільського повіту³⁴, м. Цекинівка Ямпільського повіту³⁵, с. Сутківці Летичівського повіту³⁶. Муровані церкви мали село Почапінці Кам'янецького повіту³⁶ та м. Сатанів³⁷.

Зауважимо, що в той час на території Східного Поділля було кілька цегляних церков (наприклад, м. Черноострів Проскурівського повіту³⁸), проте дуже мало й тому не можна вести мову про зміну будівельного матеріалу.

Підсумовуючи, підкреслимо, що середина – друга половина XVIII ст. на Поділлі були часом масового церковного будівництва. Переважна більшість церков споруджувались як триверхі дерев'яні, а при будівництві застосовувалось шалювання. За матеріал слугували дуб, липа, сосна. Окремо біля храму ставилася дерев'яна дзвіниця, яка вкривалась гонтом. Також біля церкви був розташований цвинтар, огорожений дерев'яним парканом.

Щодо впливу унії на зовнішній вигляд храмів Поділля, то він був мінімальним. Ті церкви, які стали уніатськими у XVIII ст., але були побудовані раніше, за часів православ'я, не зазнавали перебудов. Лише храми, споруджені у другій половині століття, вже мали деякі відмінності: 1) за своєю архітектурою вони були схожі на костели; 2) при деяких церквах (с. Дорошівка Ямпільського повіту³⁹) дзвони висіли за католицьким способом на чотирьох стовпах. Це дає підстави стверджувати, що процес латинізації архітектури подільських церков, на відміну від галицьких, волинських та білоруських, був незначним. Натомість змінилася внутрішня частина храму, яка стала схожою з костелом: замість престолів були поставлені католицькі жертovníки, з'явилися лавки для сидіння, введені в богослужіння польські пісні, в багатьох церквах почали грати органи. Проте це тема вже іншого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Сецинского Е. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 423; 2. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Л. 201 зв.; 3. Державний архів Вінницької області. – Ф. р. – 4510. – Оп. 1. – Спр. 35. – Л. 19; 4. Труды... – Вып. 9. – С. 799; 5. Там само. – С. 815; 6. Историко-статистическое описание прихода села Паньковец Свято-Михайловской церкви Подольской епархии Летичевского уезда // Подольские епархиальные ведомости (Далі - ПЕВ). – 1868. – № 22. – С. 747; 7. Труды... – Вып. 9. – С. 18; 8. Там само. – С. 184; 9. Там само. – С. 238; 10. Там само. – С. 851; 11. Шумицький М. Український архітектурний стиль. – К., 1914. – С. 46; 12. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Арк. 183; 13. Там само. – Арк. 143 зв.; 14. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII – XIX ст.) / За заг. ред. С. Я. Грабовського. – К., 1949. – С. 49; 15. Труды... – Вып. 9. – С. 702; 16. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского церковного историко-археологического общества (бывшего Историко-статистического Комитета). Вып. 10 / Под ред. Сецинского Е., Яворовского Н. – Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – С. 401; 17. Труды... – Вып. 9. – С. 277; 18. Там само. – С. 733; 19. Там само. – С. 7; 20. Там само. – С. 105; 21. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, Краків, Париж, 1993. – С. 48; 22. Труды... – Вып. 9. – С. 150; 23. Там само. – С. 851; 24. Там само. – С. 1031; 25. Историко-статистическое описание села Поташны Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – № 3. – С. 107-108; 26. Историко-статистическое описание церквей и приходов Брацлавского уезда // ПЕВ. – 1876. – № 5. – С. 146; 27. Труды... – Вып. 9. – С. 266; 28. Там само. – С. 873; 29. Там само. – С. 237; 30. Там само. – С. 259; 31. Там само. – С. 273; 32. Там само. – С. 597; 33. Там само. – С. 235; 34. Там само. – С. 837; 35. Там само. – С. 1023; 36. Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь – замок в

с. Сутковцах Летичевского уезда // ПЕВ. – 1889. – № 3. – С. 80; 36. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Візитційна книга Стп-198. – Арк. 244; 37. Там само. – Арк. 385 зв.; 38. Труды... – Вып. 9. – С. 878; 39. Там само. – С. 1008.

Я.Й. Красовський

ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ НА ПОДІЛЛІ

Однією з вузлових проблем вітчизняної історії була і залишається реформа 1861 р. – переломна подія в історії XIX століття, актуальність вивчення якої поглиблюється потребою сучасного дослідження таких пов'язаних з нею питань, як становлення українського селянства в нових капіталістичних умовах, його ментальність, розвиток селянського господарювання та самоврядування. Бібліографія цієї теми величезна. Як приклад, з дореволюційних істориків назовемо І. Ігнатовича, А. Корнілова, І. Іванюкова, В. Євреїнова, дослідників радянського періоду Е.А. Мороховця, П.А. Зайончковського, Н.Н. Лещенко, В.П. Теплицького, Д.П. Пойду, А.В. Бондаревського, П.Ф. Щербину, Л. Захарову, Н.Н. Дружиніна, сучасних авторів О.П. Реснта, Ю.П. Присяжнюка, С.О. Борисевича, А.Л. Зінченка, А. Михайлика, О.З. Медалієва, О.В. Герасименко, Данієля Бовуа.¹

В даній статті автор ставить за мету завдання простежити та проаналізувати проведення селянської реформи 1861 року на Поділлі, з'ясувати її регіональні особливості та виявити їх причини.

Як відомо, Поділля, поряд з іншими губерніями Правобережної України, займало особливе становище в Російській імперії. Всі загальнодержавні процеси, що тут відбувалися, завжди мали певну регіональну специфіку, в основі якої – особливості національного складу населення краю. Саме наявність чисельного та заможного прошарку польських дворян-землевласників та російсько-польський і польсько-український антагонізм цим породжений, наклав свій відбиток на всі урядові заходи, що здійснювалися Росією на цих землях. Мало регіональні особливості й проведення на цих землях реформи 1861 р., що принесла помітні зміни в життя краю,² адже кріпосні селяни склали 59,54% від усього населення. Як відомо, здійснювалась вона у відповідності до «Місцевого положення».³

Перший крок на цьому шляху було здійснено 4.12.1857 р., коли подільський губернатор Пфелер отримав від київського генерал-губернатора Васильчикова лист, що містив рескрипт Олександра II та циркуляр міністра внутрішніх справ Ланского для себе і губернського предводителя дворянства щодо звільнення селян від кріпосної залежності. В листі зазначалося, що уряд бажав би мати в цьому підтримку місцевого дворянства у формі звернення від їхнього імені до царя. На виконання даних розпоряджень 15.12.1857 р. губернатор з відповідним зверненням виступив на з'їзді повітових предводителів дворянства, де його виступ відбувся в повній тиші, без жодного слова підтримки, серед загального несхвалення та небажання йти на жодні зміни, і без прийнятих рішень.

Тільки під тиском влади 21.12.1857 р. знову було зібрано повітових предводителів дворянства, але замість звернення до імператора вони вирішують збирати по повітах надзвичайні дворянські збори, на яких і обговорити ситуацію. В цих діях очевидне повне небажання подільського дворянства щось змінювати у селянському становищі і навіть не дуже приховувана його опозиційність владі. З цього приводу міністр внутрішніх справ Ланской вимагав пояснень у генерал-губернатора Васильчикова, а Васильчиков 8.01.1858 р. наказує Пфелеру відмінити надзвичайні повітові дворянські збори, оскільки обговорення цього питання по повітах ставило Подільську губернію в особливе становище і в імперії в цілому, і серед інших дев'яти західних губерній. Тільки 31.01.1858 р. в Кам'янець-Подільському відбулись губернські дворянські збори, на яких губернський предводитель дворянства Суяцький, всі 12 повітових предводителів та інші присутні дворяни склали та підписали три акти, в яких виразили своє негативне ставлення до запланованої відміни кріпосного права. В першому акті на ім'я Олександра II вони дякують царю за його бажання звільнити селян, клянуться в своїй відданості та виражають готовність йти на цю вкрай не вигідну їм справу заради звільнення селян. В другому акті адресованому генерал-губернатору Васильчикову дворяни погоджувалися створити губернський комітет, який би у своїй роботі враховував необхідність залишити за дворянством всі належні їм землі, вотчинні права та особливості Подільської губернії. В третьому акті на ім'я міністра внутрішніх справ Ланского дворяни доводили, що селянам, враховуючи особливості місцевого селянського господарства, буде цілком достатньо викупити лише свої присадибні ділянки та не обтяжувати себе викупом польової та сінокісної землі. В іншому разі це може призвести до негативних наслідків і в економіку краю, і в казну, що перестала б отримувати податки. Тому дворянство, демонструючи своє « благородство та самопожертву », пропонувало